

Pakot Levente

Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939

A gyermekszám csökkenésének 19–20. századi európai és magyarországi története viszonylag jól kutatott téma, ugyanakkor a jelenség mindmáig nem látható teljes folyamatában, továbbra sem ismertek a részletek és az oksági mechanizmusok.¹ A termékenységsökkenést magyarázó elméletek rendre hangsúlyozzák az iskolai végzettség emelkedésének, a nők családon kívüli munkavállalásának, a halandósági viszonyok javulásának, az új értékek, normák és magatartások elterjedésének, a szekularizációnak és más szempontoknak a szerepét, ám az ezeket alátámasztó vagy cáfoló empirikus eredmények száma jóval korlátozottabb.² Alapvető probléma, hogy a kérdés vizsgálata hosszú ideig a makroszintű, ráadásul kevés gazdasági információt hordozó adatok elemzésén alapult, illetve mindezidáig kevés figyelem irányult az individuális adatok és a mikroszint felé.³ Példaként említhető az 1960–1970-es években lezajlott Princeton European Fertility Project (PEFP), amelynek keretében több mint 700 nagyobb európai régióról gyűjtöttek idősoros termékenységi adatokat és társadalmi-gazdasági indikátorokat.⁴ A PEFP keretében született munkák fokozatosan megkérdőjelezték a korábban domináns elméleteket, amelyek a gazdasági-társadalmi modernizációval – urbanizációval, írni-olvasni tudók arányának emelkedésével, a gyermeknevelés költségeinek növekedésével, a halandóság javulásával – magyarázták a termékenység csökkenését, és helyette a születéskorlátozás mint alapvetően új magatartás kulturális – etnikai, vallási, nyelvi – és regionális csatornákon történő gyors terjedését helyezték előtérbe. A kisebb léptékű vagy egyenesen individuális és longitudinális adatokon alapuló újabb vizsgálatok azonban egyre inkább meg-

¹ A tanulmány a *Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon* című OTKA-kutatás (K 113100) és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönet illeti Öri Pétert a tanulmány alapjául szolgáló adatbázis létrehozásában nyújtott segítségéért és szakmai tanácsaiért. Murinkó Líviának az adatelemzésben nyújtott tanácsait köszönöm. A tanulmány előzményeinek tekinthető munkaanyagok a 2012. június 13–16-a között Stockholmban megrendezett *European Population Conference*, illetve a 2012. szeptember 27–29-e között Algheróban (Szardínia, Olaszország) lezajlott, *Socio-economic Stratification and Fertility Before, During and After the Demographic Transition* című konferenciákon kerültek bemutatásra.

² Guinnane 2011: 590. A termékenységsökkenést magyarázó elméletek magyar nyelvű összefoglalására: Andorka 1987: 33–69.

³ Guinnane 2011: 610; Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163–166.

⁴ A projekt eredményeinek összefoglalására: Coale–Watkins (eds) 1986. A magyarországi eredményekre: Demény 1968; Dányi 1991.

kérdőjelezik a PEFP eredményeinek csaknem mindegyik aspektusát: a csökkenés egyidejűségével kapcsolatos empirikus képet, az alkalmazott módszereket, a társadalmi-gazdasági tényezők és a halandósági viszonyok szerepének cáfolatát, sőt a projekt azon feltevését is, hogy a demográfiai átmenet⁵ előtti Európában nem létezett tudatos születéskorlátozás.⁶

A továbblépés egyik lehetséges útját az individuális és longitudinális adatok többváltozós elemzése jelentheti. Olyan adatokról van szó, amelyek lehetővé teszik a családok reprodukciós döntéseinek nyomon követését a termékenységi átmenet teljes időszakában, illetve amelyek kiegészülnek a vagyoni állapotról, jövedelemre vagy az ezeket helyettesítő foglalkozásra utaló információkkal. Az elmúlt években új kutatási programként fogalmazódott meg, hogy a gyermekszám-csökkenés mögötti hatásmechanizmusok jobb megértése érdekében egyetlen központi aspektusra érdemes komolyabban fókuszálni: arra a kérdésre, hogy az átmenet idején hogyan befolyásolta a társadalmi helyzet a gyermekvállalást, és milyen módon csatornázza be az egyén vagy a család társadalmi struktúrában elfoglalt helye a születésszabályozással és gyermekszámmal kapcsolatos hatásokat.⁷ A kutatók között alapvetően egyetértés van abban a tekintetben, hogy a társadalmi státusz és a gyermekszám közötti pozitív összefüggés az átmenet alatt megfordul, negatív előjelűvé válik, és a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók kezdeményezik a kiscsaládos mintaváltást.⁸

Jelen tanulmány ehhez a kutatási irányhoz csatlakozik. Egy felekezeti vegyes – római katolikus és evangélikus –, a 19. század második felében gyorsan iparosodó nyugat-dunántúli településen vizsgálja a gyermekszám csökkenésének több évtizedes folyamatát, individuális és longitudinális adatok többváltozós elemzésével. A vizsgálat kérdésfeltevése, hogy milyen felekezeti és társadalmi mintázatok jellemezték a gyermekvállalást a demográfiai átmenetet megelőzően, és ezek hogyan módosultak az átmenet több évtizedes folyamata során.

⁵ A demográfiai átmenet Európában nagyjából a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődő és országonként eltérően több évtizedig tartó folyamat, amelynek során a magas termékenységgel és magas halandósággal jellemezhető társadalom többlépcsős változás eredményeként alacsony gyermekszámú és alacsony halandósággal jellemezhető társadalommá alakul át. Jelen tanulmány értelemszerűen a folyamat egyik aspektusával, a gyermekszám csökkenésével foglalkozik.

⁶ Brown–Guinnane 2007; Bengtsson–Dribe 2014: 496; van Poppel–Derosas 2006: 4–7. Vö. Ájus 2010: 135–136.

⁷ Dribe–Oris–Pozzi 2014: 163–164.

⁸ Livi-Bacci 1986; Cummins 2013; Skirbekk 2008. Legújabbban a *Demographic Research* folyóirat *Socio-economic Status and Fertility before, during and after the Demographic Transition* című tematikus blokk tanulmányait kell kiemelni: Bengtsson–Dribe 2014; Breschi–Fornasin–Manfredin 2014; Breschi–Esposito–Mazzoni–Pozzi 2014; Maloney–Hanson–Smith 2014; Vézina–Gauvreau–Gagnon 2014.

TÁRSADALMI STÁTUSZ ÉS GYERMEKVÁLLALÁS MAGYARORSZÁGON

A gyermekszám hazai csökkenésének tudományos vizsgálata a két világháború között bontakozott ki, szoros összefüggésben a korszakban zajló egyke-vitával,⁹ és azzal a ténnyel, hogy a kérdés vizsgálatára alkalmas népszámlálási és népmozgalmi adatok ekkor váltak elérhetővé. A gyermekszám csökkenése azonban ekkor már javában zajlott Magyarországon, az 1930-as években a mezőgazdasági munkások kivételével a társadalom körülbelül 60 százalékanak gyermekszáma nem érte el az egyszerű reprodukció szintjét sem.¹⁰

A két világháború között, majd azt követően lezajlott vizsgálatok eredményei rendre a gazdasági-társadalmi tényezők fontosságát és ezeknek a kulturális, felekezeti tényezőkkel szembeni elsődlegességét mutatták.¹¹ A gyermekvállalás gazdasági-társadalmi beágyazottsága mellett szóló érvek alapját a társadalmi rétegek eltérő életkörülményeivel és törekvéseivel magyarázható differenciális termékenység képezte. Ez a fajta elemzés vonult végig vezérfonalként a magyarországi termékenységsökkenésről szóló ismeretek Andorka Rudolf tollából származó 1987-es összefoglalásán is.¹²

Az 1930-as népszámlálás adataiból képzett termékenységi mutató – a paritásindex¹³ – anyanyelv, vallás, foglalkozási csoportok szerinti elemzése a gazdasági-társadalmi tényezők elsődlegességét mutatta a kulturális – felekezeti, anyanyelvi stb. – tényezőkkel szemben.¹⁴ A gyermekszám alakulását egyértelmű társadalmi csoport szerinti eltérés (társadalmi lejtő) jellemezte, amely mindegyik felekezetre rányomta a bélyegét. A két szélső pólust a kiscsaládos tisztviselőcsoportok és a sokgyermekes munkáscsaládok (gazdasági munkások és cselédek, napszámosok stb.) képezték, középen az önállók (kereskedő és iparos polgárság) csoportjával.¹⁵ Hasonló képet mutatott a feleség halálával 1919 és 1928 között Budapesten megszűnt házasságok átlagos gyermekszáma is, amely a tisztviselők és az értelmiségiek (közszolgák és szabadfoglalkozásúak) körében volt a legalacsonyabb, míg a napszámosok és a mezőgazdasági munkások körében a legmagasabb. A házasság termékenység a főváros legszegényebb kerületeiben volt a legmagasabb, míg a leggazdagabb kerületekben a legalacsonyabb.¹⁶ A vidéki Magyarországra vonatkozó 1930-as népszámlálási adatok 1994-es újraelemzése

⁹ Például: Bodó 2001; Vásáry 1989.

¹⁰ Andorka 1987: 276.

¹¹ Andorka 1987: 259–299; Dányi 1994; Szél 1930; Thirring 1936, 1941, 1959. Legújabban: Ájus 2010; Őri 2009.

¹² Andorka 1987. A szerző egyéb munkáiban élesen bírálja azokat a magyarországi tudományos munkákat, elsősorban Kovács Alajos munkáit (1923, 1936), amelyek a gazdasági okok helyett a kulturális normákkal, a protestantizmussal hozzák összefüggésbe a magyarországi termékenységsökkenést (Andorka 1969 [2001]: 25–26; 1975 [2001]: 57).

¹³ Paritásindex: a házasságtartam alatt született összes gyermek és a házasságban élő asszonyok hányada (Dányi 1994: 137).

¹⁴ Thirring 1936: 684.

¹⁵ Thirring 1936; Thirring 1941.

¹⁶ Szél 1930: 258–281.

lényegében visszaigazolta a társadalmi lejtő érvényességét: 1930-ban két szélső pólusként az agrárproletariátus (gazdasági cselédek, gazdasági munkások és napszamosok) magas és az elit (falusi tisztviselők és 50 hold feletti birtokosok) alacsony gyermekszáma, a kettő között pedig a falusi ipari munkásság, a kis- és középparasztság, illetve a falusi ipari és kereskedő polgárság gyermekszáma különült el egymástól.¹⁷ Az egyes foglalkozási rétegek termékenységében jelentkező lokális különbségek hozzájárultak a jellemzően kétpólusú – dél-dunántúli alacsony és észak-keleti magas – regionális termékenység kirajzolódásához.¹⁸ Hasonló társadalmi differenciákat mutatnak a nők halálával megszűnt házasságokból származó gyermekek számának országos adatai is: a gyermekszám csökkenése 1903 és 1939 között legnagyobb mértékben az értelmiség, közepesen az ipari, kereskedelmi, közlekedési alkalmazottak és legkevésbé a mezőgazdaságban dolgozók körében érvényesült.¹⁹ A későbbi időszakra vonatkozó vizsgálatok a gyermekvállalási magatartás társadalmi konvergenciáját jelzik. 1949-ben az önálló, munkás- és tisztviselőcsoportok gyermekszáma továbbra is eltért egymástól, de a két népszámlálás között a gyermekszám legnagyobb mértékű csökkenése a munkások körében – ezen belül is a mezőgazdasági munkások között – jelentkezett.²⁰

A fenti tanulmányok érdeme, hogy felhívták a figyelmet a termékenységcsökkenés gazdasági-társadalmi beágyazottságára. A vizsgált keresztmetszeti adatok azonban nem tették lehetővé a mélyebb elemzést, annak vizsgálatát például, hogy a gyermekszámban tapasztalható társadalmi differenciák mikor, milyen tényezők hatására alakultak ki, és hogyan módosultak a népszámlálások időpontjáig. Az oksági mechanizmusok vizsgálatára leginkább alkalmas településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok²¹ a termékenységcsökkenést megelőző korai születéskorlátozásra fókuszáltak, és általában az állami anyakönyvezés bevezetését jelző 1895. évnél lezárultak.²² Következésképp hazai viszonylatban a mai napig nincs részletkebe menő mikrodemográfiai elemzés arról, hogy egy adott településen, kistérségben milyen tényezők hatására és milyen mechanizmusok mentén

¹⁷ Dányi 1994: 156.

¹⁸ Dányi 1994: 174–178, 182–183, 186–187, 190–195. A területi különbségek egy másik oka az idősebb generációk régióként eltérő termékenységi magatartásában rejlett (194).

¹⁹ Faragó 2011: 329.

²⁰ Thirring 1959: 63. Az összehasonlítást megnehezítette az a tény, hogy a két időpont között a foglalkozási kategóriák összetétele módosult. Egyetlen példaként: az 1945. évi földreform a mezőgazdasági cselédek jelentős részét földhöz juttatta, ennek következtében az 1949. évi népszámlálás során többségüket a korábbi mezőgazdasági munkás kategória helyett a mezőgazdasági önállókat kategóriájába sorolták.

²¹ Andorka 1975, 1981, 1991a, 1991b.

²² Benda Gyula szerint 1895 záró év jellege a családrekonstrukciós eredmények statisztikai megbízhatóságának kérdését is felveti, hiszen az elemzésre felhasználható esetszámot erősen lecsökkenti az 1895 után még élő, azaz nyitott családlapú házaspárok magas száma. Benda következtetése: „a magyarországi demográfiai átmenet vizsgálatában éppen az átmenet, azaz az 1850 utáni termékenységi történet gyengül meg statisztikailag” (Benda 2006: 74). Az 1895 utáni időszakra is kiterjedő családrekonstrukciós elemzésekre: Koloh 2013; Pakot 2013, 2014.

alakult át a gyermekvállalás. Jelen tanulmány e feladat első állomásaként tesz kísérletet arra, hogy rekonstruálja a gyermekvállalás társadalmi és felekezeti mintázatait a termékenységi átmenet előtt és annak több évtizedes folyamata során.

A VIZSGÁLT TERÜLET

A vizsgálat terepe a nyugat-magyarországi Bük (Vas megye), egy felekezeti szempontból vegyes – döntően római katolikusok és evangélikusok lakta – település. Bük a 19. század folyamán három községből (Alsó-, Felső- és Közép-Bük) állt, amelyek 1902-ben egyesültek.²³ 1850-ben a három Bük népességszáma 1294 fő volt, az 1941. évi népszámlálás alkalmával pedig 2447 személyt írtak össze. A népességszám emelkedése az 1860-as évek második felében lezajlott mezőgazdasági modernizációval – a vasúthálózat 1865. évi kiépülésével és egy korszerű cukorgyár 1867–1869-es létrejöttével – párhuzamos bevándorlásnak tulajdonítható (1. ábra). A Jankovics-, majd később Markovics-féle nagybirtok bérbevételével és kisebb paraszti birtokok felvásárlásával a Nagycenki Cukorgyárak Részvénytársaság által létrehozott cukorgyár a korszak jelentős nagyüzemévé vált. Az uradalmi mintára működtetett gyár korszerű cselédházakat, munkáslakásokat tartott fenn, és munkalehetőséget biztosított a büki és környékbeli falvak szegényebb társadalmi csoportjainak, többségüket „gyári béresként”, mezőgazdasági cselédként foglalkoztatva. A gazdasági fejlődés a századforduló és a 20. század első évtizedében érte el csúcspontját. A gyár 1910-ben 706 főnek adott munkát.²⁴ Az első világháború megtörte ezt a gazdasági fejlődést, 1917-ben pedig a cukorgyár leégett. A cég vezetői 1925–1930 között fokozatosan felszámolták az uradalmat, a tulajdonukban levő birtokrészeket részben a gróf Szapáry család²⁵, részben helyi gazdák vásárolták meg. A felszámolt cukorgyár korábbi munkásainak egy része elhagyta a települést, más részük a Szapáry-birtokon talált munkát. A századforduló környékén létrejött téglagyárak²⁶ az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején, döntően a nagy gazdasági világválság okozta értékesítési nehézségek következtében, szintén beszüntették tevékenységüket. A két világháború közötti periódus tehát már a népességcsökkenés időszaka.

Az 1860-as évekbeli bevándorlás alapjaiban formálta át Bük lakosságának felekezeti összetételét. 1850-ben 100 római katolikus felekezetű személyre még 82 evangélikus jutott, 1869-ben már a népesség közel kétharmadát alkották

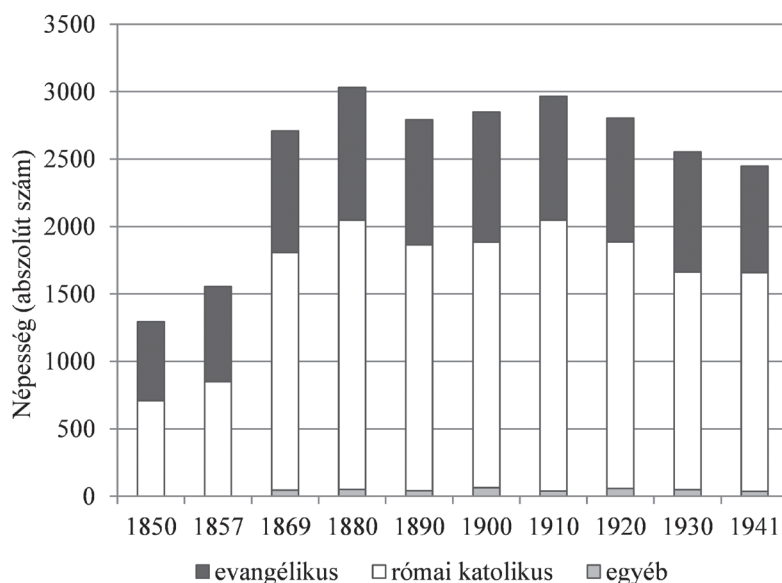
²³ Bük történetére: Gyurác 2000; Szabó 1985; Németh 2014.

²⁴ Gyurác 2000: 82.

²⁵ Gróf Szapáry György Markovics Máriával kötött házassága révén lett büki birtokos (Gyurác 2000: 72).

²⁶ A Feiglstock helyi zsidó kereskedőcsalád 1896-ban hozott létre téglagyárat Közép-Bükön, míg Balogh József helyi jómódú gazda a 20. század első évtizedében építette fel téglagyárat a település közelében (Szabó 1985: 46). A téglagyárak kiépülésével párhuzamosan az építőipar is népszerűvé vált, amely a betonelemek – kerítések, kapulábak, sírkövek – készítésére szakosodott iparosok letelepedését eredményezte (Szabó 1985: 99).

1. ábra

Bük népességszáma és felekezeti megoszlása, 1850–1941

Forrás: Népszámlálások

római katolikusok. 1880-ban 49, 1941-ben pedig 48 evangélikus jutott 100 római katolikusra (1. ábra).

A vizsgált időszak népszámlálásainak fennmaradt foglalkozási adatai egy erősen rétegzett büki társadalom képét mutatják, a mezőgazdasági modernizációt megelőzően csakúgy, mint annak folyamán. 1857-ben a 25 év feletti felnőtt férfiak (N = 278) 37 százalékát a „napszámos”, 14 százalékát a „másféle szolgák” kategóriába sorolták. A „földbirtokosok” aránya 33 százalék volt, a ház- és járadékbirtokosokkal (1,5 százalék) és a „mezőgazdasági segéd munkások”-kal együtt – ide döntően a földbirtokosok fiatal fiúgyermekét sorolták – a földbirtokból élők megközelítőleg 40 százalékot jelentettek. 6 százalékot tettek ki a „gyárosok és iparúzők” és „segédjeik” (ez utóbbiak aránya 0,4 százalék), 0,4 százalékot a „kereskedők”, 0,7 százalékot a „papok”, és 2 százalékot a „tudósok és művészek”.²⁷

Negyven évvel később, az 1900-as és 1910-es népszámlálások szerint a kenyérkeresők több mint 40 százalékát a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban foglalkoztatottak alkották (1. táblázat). Ezen belül is jelentős volt az iparban foglalkoztatottak aránya, amely 1900-ban és 1910-ben 25, illetve 28 százalék volt, ami aztán a két világháború között 16 százalékra mérséklődött.²⁸

²⁷ MNL OL X B 1762 tekercs, 1857. évi népszámlálás, Sopron megye.

²⁸ Valószínű, hogy a népszámlálások alkalmával a cukorgyárban dolgozókat az iparhoz sorolták, jóllehet az alkalmazottak nagy részét a gyár mezőgazdasági cselédként, „gyári béres”-ként

1. táblázat

*A kenyérkeresők foglalkozási főcsoportok szerinti százalékos megoszlása Bükön,
1900–1930*

	1900	1910	1920	1930
Mezőgazdaság és kertészet	58,05	52,45	63,19	64,04
Bányászat	0,00	0,00	0,00	0,00
Ipar	24,88	28,48	16,11	15,88
Kereskedelem és hitel	2,76	1,72	1,56	2,72
Közlekedés	3,09	2,25	2,80	3,86
Közszolgálat és szabad foglalkozás	1,79	1,32	1,87	2,54
Véderő	0,16	0,20	0,78	0,26
Napszámosok	0,49	2,98	4,12	1,23
Házi cselédek	6,02	3,97	5,14	3,60
Egyéb és ismeretlen	2,76	6,62	4,44	5,88
N (fő)	1230	1510	1285	1140

Forrás: MSTKÚS 1904; MSTKÚS 1913; MSTKÚS 1925; MSTKÚS 1934.

A mezőgazdasági kenyérkeresők több mint 60 százalékát a mezőgazdasági cselédek és főleg a mezőgazdasági munkások tették ki (2. táblázat). A birtokos parasztok döntő többsége a család megélhetését biztosító kisbirtokon gazdálkodott. A két világháború között az 1–10 hold közötti földbirtokkal rendelkezők aránya 4-5 százalékkal emelkedett a korábbi időszakhoz képest, ami a nagyobb birtokok aprózódásával és/vagy a mezőgazdasági munkások birtokszerzésével és önállósdásával hozható összefüggésbe.²⁹

Felekezet és társadalmi-foglalkozási státusz összevetésén alapuló népszámlálási adatok csupán az 1857-es évből állnak rendelkezésre. A népszámlálás során a „földbirtokosok”-ként megjelölt férfiak (N = 96) között az evangélikusok aránya meghaladta a római katolikusokét (62 versus 38 százalék). A „napszámosok” (N = 114) és „másféle szolgák” (N = 94) csoportokat viszont épp fordítva, enyhe római katolikus túlsúly jellemezte (46 versus 54, illetve 45 versus 55 százalék).³⁰ A későbbi időszakok történeti rekonstrukciói rendre kiemelik a két felekezet társadalmi és térbeli elkülönülését. Szabó József helytörténész szerint 1870-ben az evangélikus lakosság száma a község lakosságának egyharmadát tette ki, ugyanakkor a község határának kétharmad részét birtokolták. A római katolikusok között viszont jelentős túlsúlyt képviseltek a törpebirtokosok és a zsellérek.³¹

foglalkoztatta.

²⁹ Az 1921. évi földreform során 262 személy, illetve család számára osztottak ki a falutól távol eső és gyengébb minőségű földet. A cukorgyári birtokból 237 kataszteri holdat osztottak szét, ezenkívül a cukorgyár további 200 kataszteri holdat bocsátott eladásra, amelyet elsősorban tehetősebb gazdák vásároltak meg (Szabó 1985: 45).

³⁰ MNL OL X B 1762 tekercs. A felekezeti csoportok társadalmi és gazdasági viszonyainak mélyebb feltárása további források (például kataszteri iratok) bevonását és feldolgozását igényli.

³¹ Szabó 1985: 66.

2. táblázat

*A mezőgazdasági kenyérkeresők százalékos megoszlása Bükön,
1910–1930*

	1910	1920	1930
Birtokos, >1000 kat. hold	0,00	0,13	0,00
Birtokos, 200–1000 kat. hold	0,00	0,13	0,00
Birtokos, 100–200 kat. hold	0,13	0,00	0,00
Birtokos, 50–100 kat. hold	0,13	0,13	0,35
Kisbirtokos, 10–50 kat. hold	14,56	15,66	10,97
Kisbirtokos napszámos, 1–10 kat. hold	22,86	28,20	26,37
Kisbirtokos napszámos, <1kat. hold	0,89	1,13	0,53
Mezőgazdasági tisztviselő	0,26	0,38	0,35
Mezőgazdasági cseléd	14,43	13,78	19,29
Mezőgazdasági munkás	46,74	40,48	42,12
N (fő)	783	798	565

Forrás: MNL OL XXXII-23-h. 1910/777, 1920/87, 1930/112.

Az 1920. évi legtöbb adót fizetők (virilisták) listáját elemezve Szabó kimutatta, hogy az evangélikusok felülreprezentáltak voltak a helyi képviselőtestületben is. A választás alá nem eső, húsz legtöbb adót fizető községi képviselő között a fent jelzett évben tizenkettő evangélikus felekezetű birtokos gazda volt.³² A társadalmi és felekezeti elkülönülés jellegzetes megnyilvánulása a felekezeti elemi iskolák párhuzamos működése a vizsgált időszak teljes egészében, továbbá az evangélikus gazdák „Olvasóegylet”-be tömörülése és saját Takarékmagtáruk létrehozása is.³³

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a 19. századi bükli római katolikus, evangélikus és izraelita egyházi anyakönyvek,³⁴ illetve az 1895–1980 közötti állami anyakönyvek³⁵ adataira épül. Az anyakönyvi adatok longitudinális adatbázissá alakítása a családrekonstrukciós módszer³⁶ alapján történt.³⁷ Az adatbázis bőví-

³² Szabó 1985: 50.

³³ A bükli felekezeti iskolák történetére bővebben: Szabó 1975.

³⁴ MNL OL X A 1692, A 1696 bükli r. k. ak. 1700–1895; MNL OL X A 2609, A 2610 bükli ev. ak. 1784–1895. Izraelita egyházközség a szomszédos Csepreg településen működött, a bükiek népmozgalmi eseményeit itt anyakönyvezték. Izraelita felekezeti anyakönyvek csak az 1886–1895 közötti évekből maradtak fenn (MNL OL X A 3515).

³⁵ MNL VaML Polgári anyakönyvek másodpéldányai bükli ak. 1895–1980.

³⁶ Henry–Blum 1988; Andorka 1988.

³⁷ A bükli családrekonstrukciós vizsgálat megindítása Andorka Rudolf nevéhez fűződik (Andorka 1996). A 18. századi anyakönyvezés kezdete és az 1895-ös év közötti időszak bükli evangélikus

tését eredményezte a település 1861–1948 közötti időszakból származó választói névjegyzékeinek,³⁸ az 1857-es népszámlálás individuális adatainak,³⁹ továbbá a büki római katolikusok 1850-es összeírásának⁴⁰ feldolgozása és az anyakönyvi individuális adatokkal való összekapcsolása.

A családrekonstrukciós módszerrel szemben alapvető kritika, hogy szigorú szabályai az adatok jelentős szelekcióját eredményezik,⁴¹ következésképp a demográfiai eredmények kizárólag a helyben maradók – a „rekonstruált kisebbség” – megfigyelésén alapulnak.⁴² Az utóbbi évtizedek módszertani fejleményei azonban jelentős újításokat hoztak ezen a téren. Mindenekelőtt az eseménytörténeti elemzés (*event history analysis*) többváltozós statisztikai módszerének elterjedését kell hangsúlyozni, amely a kifinomult statisztikai elemzés lehetőségeit nyitotta meg.⁴³ Másfelől viszont az a felismerés is fontos, hogy a családrekonstrukciós adatbázis népszámlálási típusú forrásokkal való összekapcsolása révén az adatszelekcióból adódó torzítás mértéke csökkenthető. A népszámlálási típusú források felhasználásának jelentősége többek között abban rejlik, hogy egy sor fontos kontextuális információ mellett – mint amilyen például a családi állapot, foglalkozás, társadalmi helyzet stb. – a településen jelen lévő személyekről tájékoztatnak. Ha egy adott családot/családfőt egy adóösszeírás/népszámlálás jellegű forrás tartalmaz, akkor feltételezhető, hogy az adott személy/család a vizsgált településen tartózkodott a forrás keletkezésének időpontjáig. Egy elvándorló – a hagyományos családrekonstrukciós elemzésből kizárt – család esetében tehát

és római katolikus anyakönyvi adataiból összeállított családlapok lelőhelye Andorka Rudolfnak a TÁRKI-ban elhelyezett hagyatéka (TÁRKI Andorka Rudolf-irathagyaték 1/a. 36–39. d.). Első lépésként a kéziratos családlapok számítógépes rögzítése történt meg, majd – ahol szükségesnek látszott – azok javítása és kiegészítése az 1895 utáni büki polgári anyakönyvek feldolgozásával.

³⁸ MNL GyMSM SL IV. B. 254. a., 255., 256. c., 404. c.

³⁹ MNL OL X B 1762 tekercs.

⁴⁰ A büki római katolikus hívek 1850-ből származó összeírása a római katolikus egyházi anyakönyvek II. kötetében maradt fenn (MNL OL X A 1692 tekercs).

⁴¹ Ilyen szabály például az, amely szerint a családrekonstrukciós adatokon alapuló becslés csak abban az esetben fogadható el, ha „teljes családlapok” információinak feldolgozásán nyugszik, vagyis ha kizárólag azok a családok képezik a vizsgálat alapját, amelyekben a házaspár együtt maradt a feleség 50. életének betöltéséig, vagy legalábbis ismert a házasság felbomlásának (legalább az egyik házastárs halálának) időpontja. A Louis Henry által kidolgozott legfontosabb szabály, amelyet jelen elemzés is követ, kimondja, hogy a rekonstruált családi és egyéni élet-történetek lezárásaként felhasználható esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalás vizsgálata során egy adott születés, sőt az adott családban bekövetkező gyermekhalálozás sem használható a termékenység-történet lezárásaként. A családrekonstrukciós szabályaira vonatkozóan: Pakot 2013: 30–32.

⁴² A családrekonstrukciós módszerrel szemben megfogalmazott kritikákra: Gutmann–Alter 1993; magyar nyelvű összefoglalásukra: Pakot 2013: 33–34.

⁴³ A többváltozós eseménytörténeti elemzés ma már a kvantitatív történeti demográfiai vizsgálatok egyik meghatározó közös módszertani eleme. Reprezentatív példaként lásd az *Eurasia Project on Population and Family History* projekt keretében készült nagy nemzetközi összehasonlító történeti demográfiai vizsgálatok köteteit: Bengtsson–Campbell–Lee 2004; Tsuya–Feng–Alter–Lee 2010; Lundh–Kurosu 2014.

a gyermekvállalásra vonatkozó információk a jelzett népszámlálás jellegű forrás keletkezésének időpontjáig beépíthetők az elemzésbe. Jelen esetben a választói névjegyzékek és az 1850-es, valamint az 1857-es népszámlálások adatai éppen ezt a funkciót töltik be, vagyis a forrásban szereplő egyén foglalkozásáról, születési helyéről és az egyén jelenlétéről tájékoztatnak.⁴⁴

A gyermekvállalás vizsgálatára kialakított adatállomány mindazon első házasságukban élő nők termékenységtörténeteit tartalmazza, akik 1850 és 1940 között Bükön gyermeket szültek, továbbá a saját vagy férjük neve egy későbbi halálozási bejegyzésben, népszámlálási felvételi íven vagy választói névjegyzékben fellelhető. Összességében az adatállomány 4720 – 1850 és 1940 közötti, első házasságból származó – születést tartalmaz. Ez a vizsgált időszakban Bükön regisztrált törvényes – első és nagyobb sorszámú házasságokból származó – születések (N = 8440) mintegy 56 százaléka. Ez még mindig távol áll a teljes népességrekonstrukciótól, és a különböző források összekapcsolására irányuló törekvésünk ellenére is valószínűsíthető, hogy az adatállományban az erősen mobil alsó társadalmi osztályok – mindenekelőtt az uradalmi béresek, mezőgazdasági munkások, szakmunkások és hivatalnokok – továbbra is alulreprezentáltak.

Az adatállomány időhatárai 1850. január 1. és 1939. december 31. A statisztikai megfigyelések kezdő időpontjai: 1) 1850. január 1.; 2) az 1850 és 1940 közé eső első házasságkötés; 3) ez utóbbi hiányában, az 1850 és 1940 közé eső első büki gyermekvállalás. A megfigyelések záró időpontjai: 1) 1939. december 31.; 2) a nő 50. születésnapja; 3) a házasság felbomlása; 4) a legutolsó választói névjegyzék/népszámlálás időpontja, amikor a nő vagy férje még jelen van a településen.

Az alább ismertetett elemzés első részében a leíró statisztikák dominálnak: a hangsúly itt a felekezet és társadalmi státusz szerinti általános és korszecifikus termékenységi arányszámok, illetve a születési intervallumok időbeni módosulásainak bemutatásán van. Az elemzés második része tartalmazza a születési

⁴⁴ Az 1857-es népszámlálás felöleli a teljes népességet, az 1850-es római katolikus összeírás viszont kizárólag az adott felekezethez tartozókat vette számba. Sajátos problémát jelentenek azonban a választói névjegyzékek, amelyek kizárólag a választásra jogosultak – a teljes népesség egy viszonylag jól lehatárolható „kisebbségi” csoportjának – adatait tartalmazzák. A dualizmus évei alatt a vagyoni és értelmiségi censuz nem teljesítő alsó társadalmi csoportok kimaradtak a választói névjegyzékekből (Gyáni–Kövér 2003: 113–120, 381–388). A vagyonukból élők (önálló iparosok, földművesek, kereskedők) és a földrajzilag erősen mobilnak tekinthető értelmiségieket (lelkészek, tanítók, jegyzők, hivatalnokok) viszont jó eséllyel sikerült azonosítani a választói névjegyzékekben. A két világháború között egyre szélesedő választójogosultság és a műveltségi censuz előtérbe kerülése következtében a büki választásra jogosultak száma is fokozatosan emelkedett: az elemi iskola négy osztályának elvégzését mint a választói jogosultságnak a korszakban előírt egyik kritériumát a felnőtt lakosság jelentős része teljesítette. A dualizmus évei alatt a választói névjegyzékekben a felnőtt, 25 év feletti férfiak körülbelül 29–30 százalékát regisztrálták. A két világháború között ez az arány a következő: 1924-ben 1134 férfit és nőt, a 25 év feletti lakosság 72 százalékát írták össze, 1930-ban 1134 főt, vagyis a 24 év feletti lakosság (N = 1408) 88 százalékát. Az 1945 utáni választói névjegyzékek már gyakorlatilag a teljes felnőtt lakosságot magukba foglalták.

intervallumok többváltozós eseménytörténeti elemzésének eredményeit.⁴⁵ A regresszioelemzésben kizárólag az egynél nagyobb sorszámú születési időintervallumok képezik a vizsgálat tárgyát (összesen 5131 születési intervallum és 3842 születés). A házasságtól az első gyermek születéséig tartó intervallum elemzésétől itt eltekintünk,⁴⁶ és nem differenciálunk a születések sorrendje alapján sem.⁴⁷ A születési intervallumok elemzése szakaszonként konstans exponenciális kockázati modellekkel történik.⁴⁸ Ez utóbbiak az úgynevezett *shared frailty* eseménytörténeti modellek, amelyek figyelembe veszik, hogy egy anyához több születési intervallum tartozhat, vagyis a születési intervallumok az anyák szerint csoportokat alkotnak. A születési intervallumokat hat hónapos epizódokra bontottuk. Az eseménytörténeti modellek egy újabb születés valószínűségét (a gyermekvállalási hajlandóságot) becsülik. Az elemzett idő a legutóbbi születéstől egy következő születésig vagy a megfigyelés lezárásának időpontjáig tart. Az elemzés két regressziós modellt – egy alapot és egy interakcióval bővítettet – tartalmaz. Az alapmodell a felekezetet, társadalmi státuszt és történeti időszakot magyarázó változók, továbbá a nő életkora és a legutóbb született gyermek továbbélési státusza kontrollváltozók hatásait (regressziós együtthatóit) becsüli. Az interakciós modell a fentiek kiegészítése a történeti időszak és a társadalmi státusz interakciójával. Az elemzés során fontos szempont, hogy a társadalmi státusz hatását szűrve a felekezeti hovatartozás önmagában bír-e vagy sem a gyermekvállalási hajlandóságot szignifikáns módon befolyásoló magyarázó erővel. A felekezet három csoportot – római katolikus, evangélikus és izraelita – tartalmaz, a változó kialakítása a férj/apa felekezeti hovatartozásán alapul.⁴⁹ A történeti idő hét szakaszra bontva szerepel: 1850–1869; 1870–1884; 1885–1899; 1900–1914; 1915–1918; 1919–1929; 1930–1939. A periódusok kialakítása némileg önkényes módon történt, figyelembe véve a gazdaság- és társadalomtörténeti fordulópontokat, illetve a deskriptív statisztikák alapján kirajzolódó termékenységi mintázatok időbeni alakulását (lásd később). A nő életkora és a legutóbb született gyermek továbbélési státusza (életben van/meghalt) időben módosuló kategóriális változók.

⁴⁵ Az elemzés jelentősen épít a Tommy Bengtsson – Martin Dribe szerzőpáros 2014-es tanulmányának módszertanára (Bengtsson–Dribe 2014). Az eseménytörténeti elemzés történeti adatokon alapuló magyarországi alkalmazására: Pakot 2013. A módszert a magyar szociológiai szakirodalomban az elsők között alkalmazta és mutatta be: Bukodi 2004: 272–288.

⁴⁶ Egyfelől az első gyermekvállalás és az első házasságra ható tényezők között szoros összefüggés feltételezhető, hatásuk viszont a későbbi gyermekvállalás során elhalványulhat. Másfelől, a nagyfokú földrajzi mobilitás következtében a mintába került házaspárok egy részéről nem áll rendelkezésre a házasságkötésük időpontja.

⁴⁷ Az újabb demográfiai elemzések gyakran differenciálnak a születési intervallumok között. Egy-mástól elkülönítve vizsgálják például az első, második vagy harmadik gyermekvállalási időszakot és az azokat meghatározó tényezőket.

⁴⁸ Blossfeld–Golsch–Rohwer 2007.

⁴⁹ A vizsgált időszak jellemzője az erős felekezeti endogámia. Néhány vegyes házasság a társadalom alsó és felső rétegeiben fordult elő, döntően a vizsgált időszak második felében.

A társadalmi státusz kialakítása az anyakönyvek, népszámlálások és választói névjegyzékek – rendszerint a férj/apa – foglalkozási bejegyzésein alapul.⁵⁰ A foglalkozások kódolása a HISCO- (*Historical International Standard Classification of Occupations*) rendszerben történt, vagyis minden egyes foglalkozási bejegyzés kapott egy számkódot,⁵¹ majd ez utóbbiakat csoportosítására használtuk a HISCLASS- (*Historical International Social Class Scheme*) sémát.⁵² Az elemzés céljára kialakított struktúra – néhány foglalkozási osztály alacsony esetszáma miatt – a tizenkét HISCLASS-csoportot négy csoportba összevontan tartalmazza.

3. táblázat

Foglalkozás, társadalmi státusz és HISCLASS-megfelelők

HISCLASS-csoportok	Társadalmi státusz	Példák foglalkozási megjelölésekre
1–6	1 – Középosztály	Lelkész, tanító, jegyző, orvos, gyári hivatalnok (igazgató, gazdatiszt, hivatalnok), kereskedő, vendéglős
8	2 – Földműves	Földműves, kisbirtokos, gazda
7–9	3 – Iparos/szakt munkás	Helyi önálló vagy gyári iparos (asztalos, ács, bognár, csizmadia, kádár, kovács, mészáros, molnár, takács, szabó, pék, borbély, kiskereskedő, szatócs stb.), szakképzett munkás (kőműves, gépész, lakatos, vasúti segédtsiszt, pályamester stb.), csendőr
10–12	4 – Alsó osztályok	Napszámos, földművelési napszámos, gyári cseléd, gyári béres, gyári munkás, gyári napszámos, községi pásztor, vasúti pályamunkás

Bükön éles törésvonal húzódhatott egyrészt az önálló – vagy gyári – iparosok, szakt munkások, kisbirtokosok, szellemi munkát végzők (értelmiség és hivatalnokok), másrészt pedig a törpebirtokosok, a napszámból és évi bérből (cseléd, béresek) élő alacsonyabb szakképzettségű munkások között. A foglalkozási

⁵⁰ Az anyakönyvekben az 1848-at megelőző időszakban gyakran hiányzik az egyén társadalmi helyzetének/foglalkozásának megjelölése, vagy a foglalkozás helyett a rendi hovatartozást (nemes, jobbágy, zsellér) jelölik. Az 1848 utáni bükii evangélikus anyakönyvekben is gyakran hiányos a foglalkozási bejegyzés. Az időszak folyamán a foglalkozási bejegyzések minősége egyre javult, az állami anyakönyvezés kezdetétől pedig jó minőségű foglalkozási megjelölések állnak rendelkezésre. A hiányzó anyakönyvi foglalkozási adatok pótlása az 1857. évi népszámlálási felvételi ívek, valamint az 1861 és 1949 közötti választói névjegyzékek foglalkozási bejegyzései alapján történt.

⁵¹ Van Leeuwen–Maas–Miles 2002.

⁵² Van Leeuwen–Maas 2010. A HISCLASS-séma a társadalmi csoportok megkülönböztetésén alapul, a szellemi *versus* fizikai munkavégzés, képzettségi szint, foglalkozási hierarchia és a gazdasági ágazat dimenziók figyelembevételével. A rendelkezésre álló foglalkozási bejegyzések a képzettségi szintről nem tájékoztatnak. Jelen elemzés elsősorban az alacsony esetszámok miatt nem vállalkozik a foglalkozások gazdasági ágazat szerinti különbségtételére (az alacsonyabb szakképzettségű munkások csoportjában például összevontan szerepelnek a vasúti szakképzetlen munkások, a földművelési napszámosok és a gyári béresek).

4. táblázat

A családfők felekezet és társadalmi státusz szerinti százalékos megoszlása a teljes mintában (a kockázati népesség százalékában), Bük, 1850–1939

	Társadalmi-foglalkozási csoport	1850–1869	1870–1884	1885–1899	1900–1918	1919–1929	1930–1939	1850–1939
Római katolikus	Középosztály	2,2	2,7	1,9	2,8	3,7	3,1	2,7
	Iparos/szakmunkás	9,8	9,0	9,4	8,5	9,8	10,3	9,33
	Földműves	19,7	18,7	20,9	20,8	23,6	23,5	20,98
	Alsó osztályok	23,8	25,3	23,6	27,5	24,6	21,5	24,80
Evangélikus	Középosztály	1,9	1,9	1,3	1,8	3,3	2,6	2,0
	Iparos/szakmunkás	1,9	2,8	2,8	3,0	3,5	5,2	3,1
	Földműves	30,1	27,6	30,4	26,8	23,0	23,1	27,15
	Alsó osztályok	10,5	11,9	9,7	8,8	8,5	10,8	9,96
Együtt	Középosztály	4,1	4,6	3,2	4,6	7,0	5,6	4,7
	Iparos/szakmunkás	11,8	11,8	12,2	11,5	13,3	15,5	12,4
	Földműves	49,8	46,3	51,3	47,6	46,7	46,5	48,1
	Alsó osztályok	34,4	37,3	33,3	36,3	33,1	32,3	34,8
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kockázati idő		3659	3742	3827	5728	2947	2621	22524

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Az alacsony esetszámú izraelita felekezetűek nélkül.

bejegyzések a birtokos parasztok birtokkategóriák szerinti csoportosítását nem tették lehetővé, a csoport kialakítása során azonban besorolási szempontként előkerült, hogy az egyén földbirtoka alapján szerepel-e vagy sem az 1914-et megelőző időszak választói névjegyzékeiben.

A 4. táblázat a mintába került családfők felekezet és társadalmi státusz szerint megoszlását mutatja nagyobb időszakoként. Összességében a konstruált társadalmi csoportok arányainak stabilitása jellemezte a vizsgált kilencven évet. Az alsó osztályok a társadalom nagyjából egyharmadát tették ki, míg a földműves családfők aránya megközelítette az 50 százalékot. A középosztálybeliek aránya 4–5 százalék, míg az iparosok/szakmunkások aránya 11–14 százalék körül állandósult. A csoportokat felekezetek szerint bontva a felrajzolt kép dinamikusabbá válik. A vizsgált kilencven év alatt a földműves és iparos/szakmunkás csoportok felekezeti összetétele jelentősen módosult. A földművesek esetében az időszak eleji egyértelműen evangélikus dominancia a két világháború között megszűnt, és a felekezeti erőviszonyok fokozatosan kiegyensúlyozódtak.⁵³ Az iparos/szakmunkás csoport az időszak kezdetén majdnem teljes egészében római katolikus, a két világháború között azonban az evangélikusok aránya egyharmadra emelkedett.

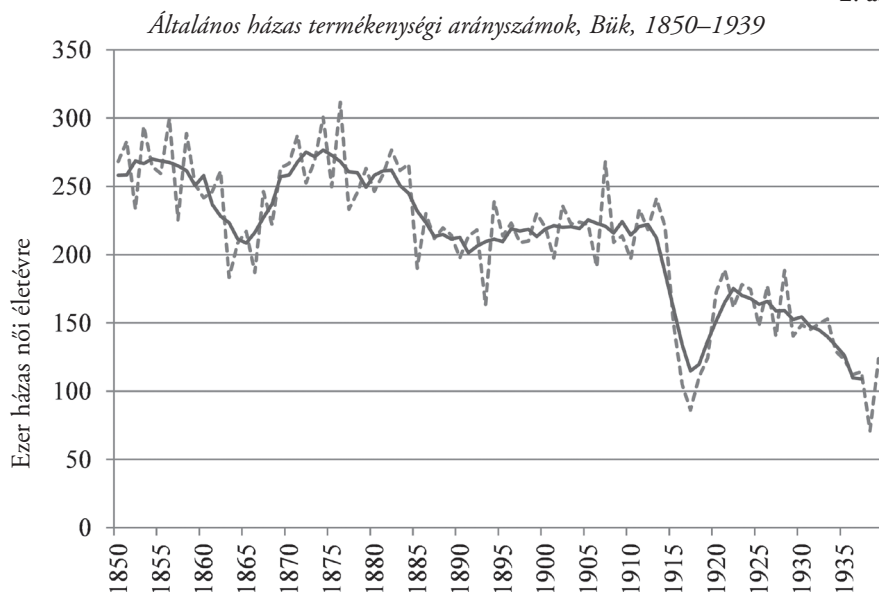
⁵³ Óvatosságra inthet azonban, hogy a felekezeti csoportok birtokviszonyait nem ismerjük.

TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET A VIZSGÁLT KÖZÖSSÉGBEN: FELEKEZET ÉS TÁRSADALMI STÁTUSZ SZERINTI MINTÁZATOK

A 2. ábra az általános termékenységi arányszám (törvényes házasságból származó születések és a 15–49 éves házas nők személyi életéveinek hányadosa) 1850 és 1939 közötti évenkénti alakulását mutatja. A 19. század folyamán nem érvényesült egyértelmű trend a házas termékenységben. Az 1850-es éveket lassú emelkedés jellemzi, majd az 1860-as évek közepén egy jelentős visszaesés következik. Az 1860-as évek végétől – a mezőgazdaság modernizációjával és a fiatalok népesség beáramlásával párhuzamosan – a házas termékenység kissé megemelkedik, ez a folyamat egészen az 1880-as évek elejéig kitart, majd egy hirtelen csökkenéssel a termékenység egy alacsonyabb szinten állandósul. Radikális törést végül az első világháború jelent, amikor a termékenység közel a felére csökken. Ez utóbbi a háború okozta általános létbizonytalanságra, a harcokban részt vevő férfiak huzamos távollétére, későbbre halasztott házasságokra és gyermekvállalásra vezethető vissza. A háborút követő első években a házas termékenység kissé megemelkedik, az elhalasztott gyermekvállalások a húszas évek elején realizálódnak, majd az 1930-as évek végéig tartó megszakítatlan zuhanás következik.

A 3. ábra két nagyobb korcsoportra – a 15–29, illetve a 30–49 évesek – bontott házas termékenységi arányszámokat mutatja. Mindkét görbén –

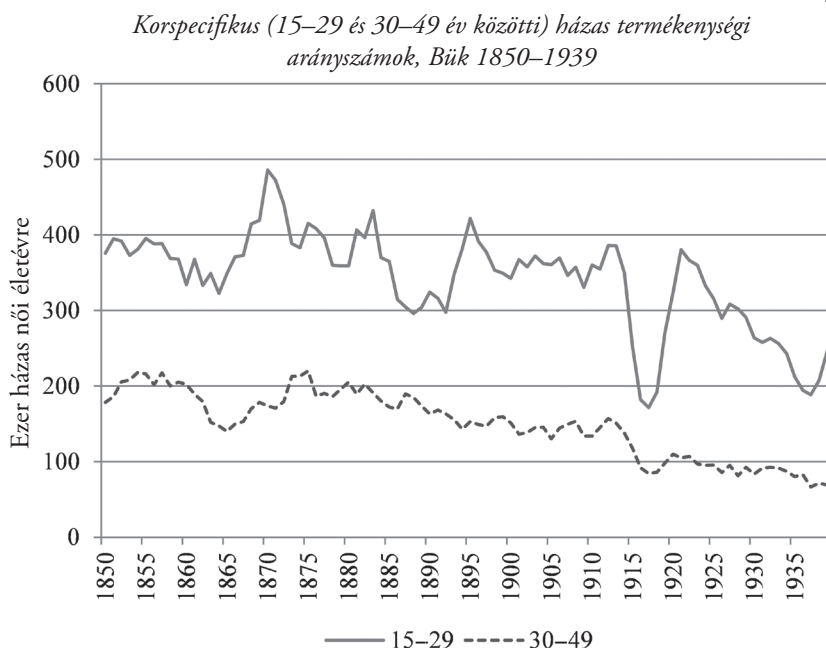
2. ábra

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Szaggatott vonal jelzi az évenkénti értékeket, folyamos vonal az öt éves mozgó átlagokat.

3. ábra

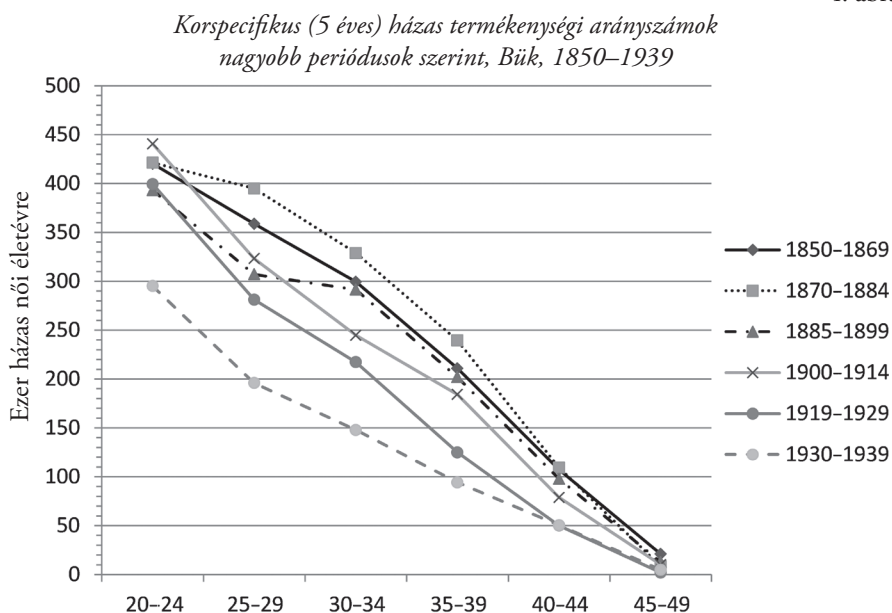

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

de különösen a fiatal korosztályokén – jól beazonosítható az első világháború hatása, hiszen a fiatal nőtlen és házas férfiak távolléte éppen a legfiatalabb korcsoportokban csökkenti drasztikusan a házasságkötés és gyermekvállalás lehetőségét. A 30–49 éves női termékenység ciklikus ingadozásait az 1880-as évektől egyértelműen egy trendszerű csökkenés váltja fel, a korcsoport termékenysége 1880 és 1939 között 200 ezrelékről 70 ezrelék körüli értékre csökken. Vagyis a gyermekvállalási kedv trendszerű csökkenése az idősebb női korcsoportokban kezdődött, és vált egyre meghatározóbbá, ami a gyermekszám-specifikus születéskorlátozás egyre szélesebb körű elterjedésére utal. A legfiatalabbak gyermekvállalási hajlandósága ezzel szemben szélsőségesen ingadozott, és ezekben felismerhetők a gazdasági konjunktúrák hatásai. Az 1870-es évekbeli gazdasági modernizáció ösztönzőleg hatott a gyermekvállalásra (és feltehetően a családalapításra is), ugyanakkor az 1860-as évek, az 1880-as évek második fele, majd az első világháború és a nagy gazdasági világválság éveit alatti mély zuhanások a gyermekvállalás bizonytalan gazdasági körülmények közötti halasztására utalnak.

A 4. ábra az ötéves korcsoportokra bontott női házas termékenységi arányszámokat mutatja nagyobb történelmi periódusok szerint, az első világháború éveinek kivételével. Az életkor szerinti hatások itt már jóval pontosabban kirajzolódnak. A két szélső történelmi időszak összehasonlításából látható, hogy a 25 éven felüliek házas termékenysége közel a felére csökken a vizsgált időszak alatt. Ezt igazolja a 20–49 éves kor közötti teljes házas termékenységi arányszám (THTA)

4. ábra

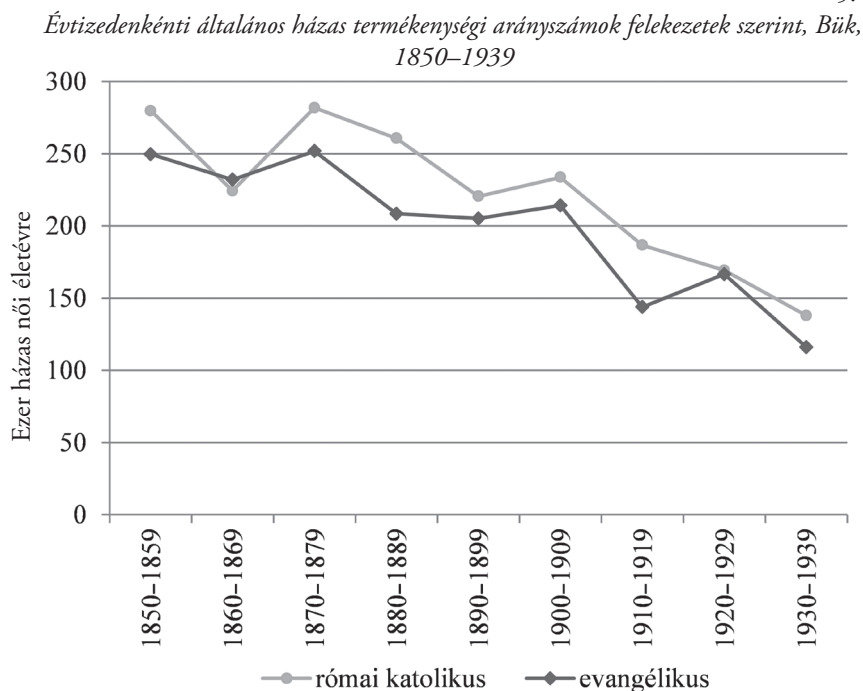
Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

is, amelynek értéke a vizsgált nagyobb periódusokban 7,2-ről fokozatosan 3,9-re, míg a 25–49 éves kor közötti THTA 5,0-ről 2,5-re csökkent. Eközben a nők első házassági átlagos életkora 22-ről 23-ra emelkedett, vagyis realisabb azt feltételezni, hogy az átmenet előtt a 22 és 49 év között házasságban élt nők átlagos gyermekszáma 6–7 között lehetett, és innen csökkenhetett le a 3-as közeli értékre.

Az 1885 előtti görbék alakja domború, a későbbi időszakoké viszont fokozatosan homorúvá válik, ez utóbbi jellemző a születéskorlátozó népességek sajátja. Az 1870–1884 közötti időszakban a 25–39 évesek házas termékenysége emelkedik látványosan, azt követően viszont épp ez utóbbiak körében figyelhető meg az időszakra hangsúlyosabbá váló csökkenés. A jelenség mögött ismételt a gyermekszám-specifikus születéskorlátozás működése sejthető, vagyis amikor a házaspárok egy adott gyermekszámot elérve a további születések megakadályozását választják. Kivételt jelent ez alól az 1930-as időszak és az itt nem mutatott első világháború éveit, amikor a legfiatalabbak gyermekvállalási hajlandósága is erőteljesen lecsökken.

Lássuk ezek után a termékenységcsökkenés felekezeti-társadalmi dimenzióit. Az 5. ábra a felekezetek szerint részletezett általános házas termékenységi arányszámokat mutatja évtizedenként. Az ábra egyértelműen jelzi, hogy az evangélikusok körében a gyermekvállalási kedv rendre alacsonyabb volt a római katolikusokénál a vizsgált időszak szinte teljes egészében.

5. ábra

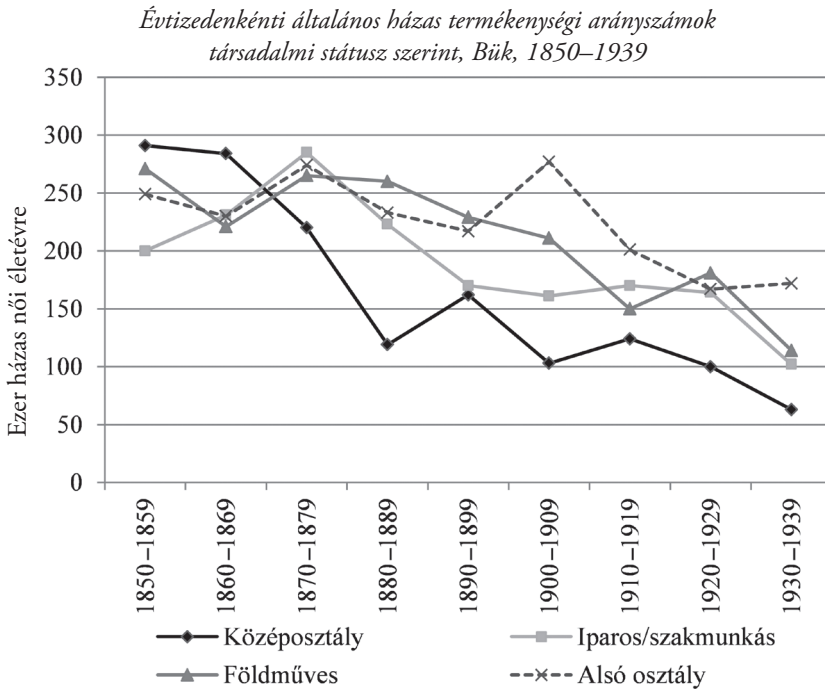

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

A 6. ábra a társadalmi státusz szerinti általános termékenységi arányszámok évtizedenkénti változását mutatja. A 19. század hatodik és hetedik évtizedében, vagyis a demográfiai átmenet előtt a legmagasabb termékenység a középosztályt jellemezte, míg a legalacsonyabb az iparosok/szakmunkásoké volt, középütt pedig a földművesek és az alacsonyabban képzett munkások helyezkedtek el. Az 1870-es évektől kezdve a középosztály gyermekszáma hirtelen lecsökkent, és némi késleltetéssel követte őket a többi csoport, előbb az iparosok/szakmunkások, később a földművesek, és legvégül az alsó osztályok. A gazdasági modernizációval párhuzamosan szétartó társadalmi folyamat indult el, amelynek jellemzője, hogy a helyi társadalom felső és alsó rétegeinek gyermekszáma élesen eltért egymástól. A szétartó folyamatot az első világháború megtörte ugyan, és a két világháború közötti évek már az alsó társadalmi rétegek körében is a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének időszaka, de az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti különbségek a vizsgált időszak végén is meghatározók.

A házasságtermékenység leíró statisztikájának másik lehetséges eszköze a születési intervallumok elemzése. Az 5. táblázat az adott történelmi időszakban egy újabb születéssel lezárt születési időintervallumok hosszát (években) mutatja felekezet és társadalmi-foglalkozási csoportok szerint. A születési intervallumok rövidülnek az iparosodás időszakában, majd elnyújtottabbá válnak a két világhá-

6. ábra

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

ború között, kevés különbséggel az egyes felekezetek között. Vagyis a gyermekszám időszak közepi emelkedése a rövidebb intervallumokkal, a két világháború közötti csökkenése viszont a hosszabb intervallumokkal magyarázható. A születések közötti intervallumok különböző mértékben ugyan, de mindegyik társadalmi csoportban emelkednek az időszak végére. Ezek alapján joggal állíthatjuk, hogy a születések későbbre halasztása, az egyes születések közötti intervallumok nyújtása a termékenységsökkenés egyik fontos mechanizmusaként működött.

5. táblázat

*Adott történelmi időszakban lezárt születési intervallumok átlagos hossza (években)
felekezet és társadalmi státusz szerint, Bük, 1850–1939*

A. Felekezet

	1850–1869	1870–1884	1885–1899	1900–1914	1915–1918	1919–1929	1930–1939	1850–1939	N
Evangélikus	2,85	2,64	2,52	2,40	3,29	2,79	2,94	2,66	1526
Római katolikus	2,63	2,37	2,57	2,36	3,52	2,77	3,04	2,59	2350
Izraelita	–	–	3,21	2,85	4,25	2,48	2,87	3,13	18
Együtt	2,72	2,48	2,56	2,38	2,46	2,77	3,00	2,62	
N	751	845	716	791	152	360	279	3894	

B. Társadalmi státusz

	1850– 1869	1870– 1884	1885– 1899	1900– 1914	1915– 1918	1919– 1929	1930– 1939	1850– 1939	N
Középosztály	2,75	2,16	3,35	2,53	2,95	2,67	3,69	2,73	140
Iparos/ szakmunkás	2,39	2,42	2,76	2,44	3,35	3,25	3,49	2,66	457
Földműves	2,81	2,47	2,43	2,42	3,94	2,61	2,91	2,6	1854
Alsó osztály	2,73	2,54	2,62	2,3	3,17	2,83	2,92	2,62	1443
Együtt	2,72	2,48	2,56	2,38	2,46	2,77	3,00	2,62	
N	751	845	716	791	152	360	279	3894	

Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Lezárt születési intervallumok. Egynél nagyobb sorszámú születések.

SZÜLETÉSEK KÖZÖTTI IDŐINTERVALLUMOK: ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉS

A fentiekben bemutatott leíró statisztikák felekezetek és társadalmi csoportok szerinti különbségei a csoportok egymástól eltérő összetételéből is adódhatnak. A differenciák pontosabb azonosítását és megértését a születések közötti intervallumok többváltozós elemzése nyújthatja. A 6. táblázat az elemzésben használt változók százalékos megoszlásának értékeit, a szakaszonként konstans eseménytörténeti modellekkel becsült relatív születési kockázatokat, illetve ez utóbbiak statisztikai szignifikanciaértékeit tartalmazza.

Lássuk elsőként az alapmodell eredményeit. Az alsó osztályok referenciakategóriához viszonyítva alacsonyabb gyermekvállalási kockázat jellemzi a középosztályt (az újabb születés relatív kockázata 36 százalékkal alacsonyabb, és az eredmény statisztikailag szignifikáns) és az iparos/szakmunkás csoportot, míg a földművesek gyermekvállalási mintázata nem tér el lényegesen az alsó osztályokétól. Az evangélikus felekezet 0,8 százalékkal csökkenti a gyermekvállalási kedvet, az eredmény azonban nem szignifikáns, vagyis a leíró statisztikákban megfigyelt felekezetek szerinti különbségek döntően eltérő csoportjellemezőkből (kor- és társadalmicsoport-összetételből) adódnak, és nem felekezeti sajátosságokra vezethetők vissza. A történeti időszakok hatásait vizsgálva látható a gyermekvállalási kedv korábbi időszakhoz képest szignifikáns emelkedése az iparosodás felfutásának időszakában, majd az azt követő visszarendeződés, végül pedig a születési kockázat húszas–harmincas években megfigyelhető 30, illetve 50 százalékos csökkenése. A legutóbb született gyermek halála a referenciakategóriához – a gyermek életben van – képest szignifikánsan mintegy háromszorosára növeli egy újabb születés kockázatát, ami azt jelzi, hogy a csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok javulásának fontos szerepe lehetett a termékenységszökkenésben.

6. táblázat

Az elemzésben használt változók statisztikai megoszlása (a kockázati idő százalékában) és az eseménytörténeti modellekkel becsült relatív születési kockázatok, Bük, 1850–1939

	Százalék	Alapmodell		Interakciós modell	
		Relatív kockázat	p	Relatív kockázat	p
Társadalmi státusz					
Alsó osztályok	34,33	1	ref.	1	ref.
Középosztály	5,42	0,64	0,000	1,36	0,213
Iparos/szaktmunkás	12,51	0,89	0,151	1,18	0,311
Földműves	47,74	1,00	0,949	1,10	0,379
Felekezet					
Római katolikus	57,34	1	ref.	1	ref.
Evangélikus	41,62	0,92	0,117	0,92	0,119
Izraelita	1,04	0,67	0,184	0,84	0,583
Történeti időszak					
1850–1869	15,94	1,00	ref.	1	ref.
1870–1884	16,57	1,17	0,013	1,24	0,042
1885–1899	17,05	0,98	0,755	1,01	0,902
1900–1914	19,14	0,95	0,474	1,14	0,247
1915–1918	6,47	0,46	0,000	0,54	0,000
1919–1929	12,95	0,69	0,000	0,81	0,131
1930–1939	11,89	0,50	0,000	0,70	0,014
Nő életkora					
15–24	9,27	1,00	ref.	1	ref.
25–29	18,96	0,69	0,000	0,69	0,000
30–34	20,99	0,54	0,000	0,54	0,000
35–39	19,25	0,39	0,000	0,39	0,000
40–49	31,53	0,14	0,000	0,14	0,000
Legutóbb született gyermek					
Életben van	93,48	1	ref.	1	ref.
Meghalt	6,52	3,33	0,000	3,35	0,000
Interakciók					
Középosztály* 1870–1884				0,55	0,056
Középosztály* 1885–1899				0,40	0,017
Középosztály* 1900–1914				0,30	0,001
Középosztály* 1915–1918				0,99	0,984
Középosztály* 1919–1929				0,29	0,002
Középosztály* 1930–1939				0,22	0,002
Iparos/szakképzett* 1870–1884				0,93	0,739

	Százalék	Alapmodell		Interakciós modell	
		Relatív kockázat	p	Relatív kockázat	p
Iparos/szakképzett* 1885–1899				0,77	0,255
Iparos/szakképzett* 1900–1914				0,66	0,072
Iparos/szakképzett* 1915–1918				0,70	0,273
Iparos/szakképzett* 1919–1929				0,69	0,152
Iparos/szakképzett* 1930–1939				0,44	0,004
Földműves* 1870–1884				0,95	0,738
Földműves* 1885–1899				1,06	0,705
Földműves* 1900–1914				0,84	0,238
Földműves* 1915–1918				0,77	0,251
Földműves* 1919–1929				0,90	0,552
Földműves* 1930–1939				0,68	0,042
Frailty		0,28	0,000	0,27	0,000
Születési intervallumok		5131		5131	
Események	3842	3842		3842	
Kockázati idő	21 279,5	21 279,5		21 279,5	
Chi2		5213,1	0,000	5227,7	0,000

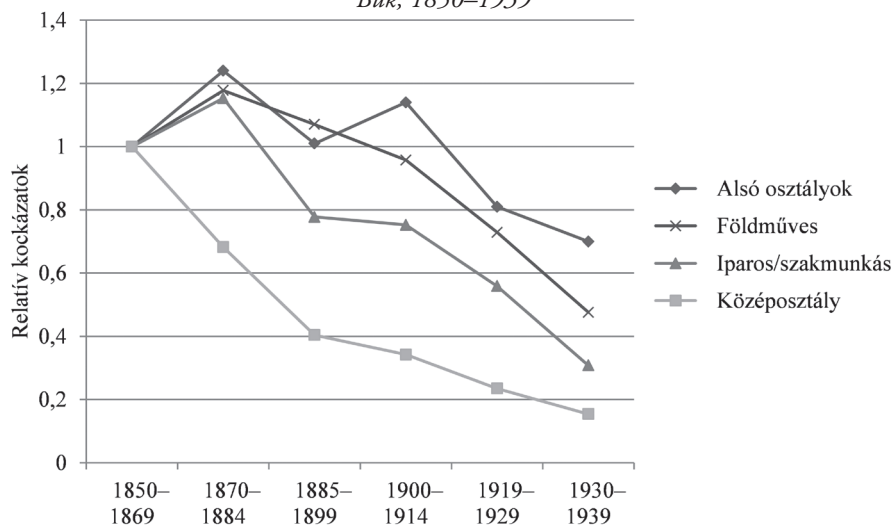
Forrás: Bük családrekonstrukciós adatbázis

Megj.: Egynél nagyobb sorszámú születések. A 8 évet meghaladó intervallumok jobbról cenzorálva a 8. év végén.

A társadalmi státusz szerinti termékenység és a gyermekvállalás társadalmi mintázatai az interakciós modell eredményeiből rekonstruálhatók. A 7. ábra a termékenység társadalmi csoportok szerinti változását mutatja az interakciós modell eredményei alapján. Az átmenet előtti – 1850–1869 közötti – időszak szolgál referenciakategóriaként mindegyik összehasonlításban. Az alsó osztályokra jellemző relatív kockázatokat és szignifikanciaértékeket a történeti időszak alaphatásait kifejező regressziós együtthatók képezik, a többi csoportra jellemző relatív kockázatokat a történeti időszak és a társadalmi csoport x történeti időszak interakciós hatás regressziós együtthatóinak szorzatai adják. Ezek alapján igazolódni látszik, hogy a kiscsalados mintaváltás egyértelműen a helyi középosztályhoz köthető, akik körében ez az 1870–1884-es időszakban kezdődik, és válik egyre hangsúlyosabbá a későbbi időszakokban. Igazolódni látszik tehát a nemzetközi szakirodalom azon állítása, miszerint a termékenységsökkenésben a felsőbb társadalmi csoportok voltak a kezdeményezők. Az új mintának a társadalom többi csoportjában való elterjedése jól nyomon követhető: a termékenységsökkenés az iparosok/szakk munkások körében a századforduló körüli évtizedekben, míg a földműves- és az alsó osztályok körében a két világháború között kezdődik. A kirajzolódó kép tehát hasonló ahhoz, amelyet az általános termékenységi arányszámok esetében korábban már láthattunk (6. ábra).

7. ábra

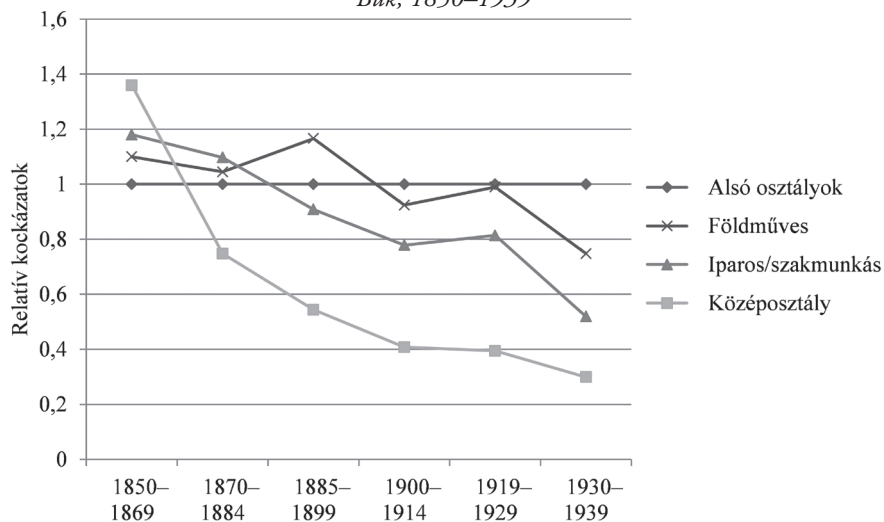
A történelmi időszak termékenységre gyakorolt nettó hatásai társadalmi státusz szerint, Bük, 1850–1939

Megj.: A számítások a 6. táblázatban alapulnak, az alaphatást és az interakciós hatást kifejező regressziós együtthatók szignifikanciaértékeit lásd az 6. táblázatban.

8. ábra

A társadalmi státusz termékenységre gyakorolt nettó hatásai történelmi időszak szerint, Bük, 1850–1939

Megj.: A számítások az 6. táblázatban alapulnak, az alaphatást és az interakciós hatást kifejező regressziós együtthatók szignifikanciaértékeit lásd a 6. táblázatban.

A termékenységsökkenés társadalmi dimenzióinak másik aspektusát a gyermekvállalás társadalmi mintázatainak vizsgálata képezi. A 8. ábra a társadalmi státusz gyermekvállalásra gyakorolt hatásait mutatja történeti időszakonként, a számítás ezúttal is az interakciós modell alapján készült. A 8. ábra a 7. ábrától abban különbözik, hogy itt a referenciacsoportot mindegyik periódusban az alsó osztályok jelentik. Az 1850–1869 közötti időszakra jellemző relatív kockázatok és szignifikanciaértékek a társadalmi csoport alaphatásait kifejező regressziós együtthatók, míg a későbbi periódusok értékei a társadalmi státusz és a társadalmi státusz x történeti időszak interakciós hatások regressziós együtthatóinak szorzatai. A demográfiai átmenet előtt a középosztály termékenysége a legmagasabb, az alsó osztályoké a legalacsonyabb, középen az iparosok/szakmunkások és földművesek csoportjaival. Az átmenet folyamán a gyermekvállalás társadalmi mintázatai alapvetően átalakulnak. A 20. század elején a gyermekvállalási hajlandóság a középosztály körében 50 százalékkal, az iparosok/szakmunkások körében pedig 30 százalékkal alacsonyabb, mint az alsó osztályok esetében, a földművesek gyermekvállalása viszont ekkor még nem különbözik szignifikáns módon az alsó osztályokétól. Az 1930-as években a társadalmi mintázatok még inkább szétartóbbá válnak: a gyermekvállalási kockázatok a középosztály körében már 70 százalékkal, az iparosok/szakmunkások csoportok körében 48 százalékkal, a földművesek körében pedig 25 százalékkal alacsonyabbak, mint az alsó osztályok körében. A demográfiai átmenet előtt tehát az alsó osztályok születési intervallumai a leghosszabbak, a középosztályé a legrövidebbek, vagyis az utóbbiak a leginkább, míg az előbbieket a legkevésbé esélyesek a demográfiai reprodukcióra. Az átmenet előrehaladtával párhuzamosan a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók születési intervallumai fokozatosan kitolódnak, a rövid intervallumok pedig egyre inkább az alsó osztályok jellemzőjévé válnak.

* * *

Jelen tanulmány a gyermekvállalás felekezeti és társadalmi mintázatainak módosulásait követte nyomon egy nyugat-dunántúli, felekezetiileg vegyes településen az 1850 és 1939 közötti időszakban. A kérdés korábbi – döntően makroléptékű – megközelítése helyett a hangsúly az egyházi anyakönyvek individuális és longitudinális adatainak többváltozós feldolgozására került. A vizsgálat a következő eredményekkel árnyalta a termékenységi átmenettel kapcsolatos eddigi ismereteket. A vizsgált településen a termékenység csökkenése nem kizárólag a gyermekszám szerinti születéskorlátozás mentén valósult meg, hanem abban a születések közötti intervallumok meghosszabbítása, vagyis a születések későbbre halasztása is jelentős szerepet játszott. A termékenységsökkenésben, és döntően annak két világháború közötti szakaszában, a legfiatalabb női korcsoportok is kivették a részüket. Az evangélikus családok gyermekvállalási hajlandósága némiképp elmaradt a római katolikus családokétól, ez a különbség azonban teljes egészében a felekezeti csoportok eltérő demográfiai és társadalmi-foglalkozási összetételével magyarázható. A demográfiai átmenet társadalmi csoportonként eltérő

időzítéssel zajlott le. Az átmenet előtt az első születést követő születési intervallumok a helyi középosztály körében rövidebbek voltak, vagyis ez utóbbi csoportok nagyobb reprodukciós eséllyel bírtak, mint a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein állók. A demográfiai átmenet során viszont a kiscsaládos mintaváltást éppen a helyi középosztály kezdeményezte. Őket követték a későbbi évtizedekben előbb az iparos/szaktmunkás, majd a földműves és végül az alsó osztályok csoportjai. A kiscsaládos minta társadalmi csoportok szerinti eltérő átvétele azt eredményezte⁵⁴, hogy az átmenet során a gyermekvállalásban tapasztalható társadalmi differenciák egyre hangsúlyosabbakká váltak, egy társadalmilag szétartó folyamat zajlott le. A konvergencia jelei a vizsgált időszak végén sem láthatók: a gyermekvállalás társadalmi hierarchiájában középen elhelyezkedő – iparos/szaktmunkás és földműves – csoportok termékenysége közeledett ugyan a helyi középosztályokéhoz, de a társadalmi ranglétra két szélső csoportja – a helyi középosztály és az alsó osztályok – közötti különbségek tovább mélyültek, és meglehetősen szilárdnak bizonyultak. A folyamatban levő kutatás egyik közeljövőben megoldásra váró feladata, hogy a fenti eredményeket ütköztesse a termékenységcsökkenést magyarázó domináns elméletek előfeltevéseivel.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXXII-23-h KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 1910, 1920, 1930.

Mikrofilmtár (X)

A 1692, A 1696: Bükri római katolikus egyházközség anyakönyvei, 1700–1895.

A 2609, A 2610: Bükri evangélikus egyházközség anyakönyvei, 1784–1895.

B 1762: Az 1857. évi népszámlálás felvételi ívei, Sopron megye.

A 3515: Csepregi izraelita egyházközség anyakönyvei, 1886–1895.

MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (GyMSMLS)

IV. B. 254. a. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1861. Képviselőválasztási névjegyzékek 1861.

IV. B. 255. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1865.

IV. B. 256. c. Sopron Vármegye Középponti Választmányának iratai 1867–1869. Képviselőválasztói névjegyzékek 1867–1869.

IV. B. 404. c. Sopron Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Közponi Választmányának iratai 1872–1944. Képviselőválasztói névjegyzékek 1872–1944.

MNL Vas Megyei Levéltára (VaML)

Polgári anyakönyvek másodpéldányai: Bükri anyakönyvek, 1895–1980.

⁵⁴ Ezek az eredmények lényegi hasonlóságot mutatnak a dél-svédországi mikrovizsgálatok eredményeivel (Bengtsson–Dribe 2014: 519–521).

Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI)

- Andorka Rudolf-irathagyatéék. 1/a. A családrekonstrukciós vizsgálatok jegyzetei, 36–39. d.
- MSTKÚS 1904: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 2. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MSTKÚS 1913: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 48. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MSTKÚS 1925: Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 71. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MSTKÚS 1934: Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*. 86. kötet. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Szabó József 1975: *A büki iskola fejlődésének története*. Kézirat. Büki Városi Könyvtár.
- Szabó József 1985: *Bük község másfél évszázada*. I–II. Kézirat. Büki Városi Könyvtár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ájus Ferenc 2010: Születésszám, modernizáció, vallás és birtokelaprózódás Erdélyben, 1900–1910. *Demográfia* (53.) 2–3. 135–156.
- Andorka Rudolf 1969 [2001]: A dél-dunántúli egykekeutatók története. *Statisztikai Szemle* (47.) 12. 1245–1257. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 13–29.
- Andorka Rudolf 1975 [2001]: Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság* (18.) 6. 45–61. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 30–57.
- Andorka Rudolf 1981 [2001]: A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). *Ethnographia* (92.) 1. 94–110. Második megjelenés: In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 101–126.
- Andorka Rudolf 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Andorka Rudolf 1991a: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* (102.) 1–2. 120–146.
- Andorka Rudolf 1991b: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. KSH NKI, Budapest, 35–41.

- Andorka Rudolf 1996: Egy különleges házassági minta: a Sopron megyei Bük község evangélikus egyházközsége a XIX. században. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 8–16.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 67–76.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA–London.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534.
- Blossfeld, Hans-Peter – Golsch, Katrin – Rohwer, Götz 2007: *Event History Analysis with Stata*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Bodó, Béla 2001: Progress or National Suicide: the Single-Child Family in Hungarian Political Thought, 1840–1945. *Hungarian Studies Review* (28.) 1–2. 185–208.
- Breschi, Marco – Esposito, Massimo – Mazzoni, Stanislao – Pozzi, Lucia 2014: Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866–1935). *Demographic Research* (30.) 28. 823–852.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2014: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research* (29.) 44. 1227–1260.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. 2007: Regions and Time in the European Fertility Transition: Problems in the Princeton Project's Statistical Methodology. *Economic History Review* (60.) 3. 574–595.
- Bukodi Erzsébet 2004: *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Cummins, Neil 2013: Marital fertility and wealth during the fertility transition: rural France, 1750–1850. *The Economic History Review* (66.) 2. 449–476.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet 1880–1960. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. KSH NKI, Budapest, 187–231.
- Dányi Dezső 1994: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. KSH NKI, Budapest, 111–200.
- Demény, Paul 1968: Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* (97.) 2. 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research* (31.) 7. 161–182.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Guinnane, Timothy W. 2011: The Historical Fertility Transition: A Guide for Economists. *Journal of Economic Literature* (49.) 3. 589–614.

- Gutmann, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In: Reher, David – Schofield, Roger (eds): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyurác Ferenc 2000: *Bük*. Száz Magyar Falu Könyvesháza KHT., [Budapest].
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Téchniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Koloh Gábor 2013: Demográfiai válság az Ormánságban. Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall* (13.) 54. 104–117.
- Kovács Alajos 1923: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* (1.) 3–4. 65–79.
- Kovács Alajos 1936: Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle* (14.) 11. 905–919.
- Livi-Bacci, Massimo 1986: Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: Coale, Ansley J. – Watkins, Susan C. (eds): *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 182–200.
- Lundh, Christer – Kurosu, Satomi 2014: *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Maloney, Thomas N. – Hanson, Heidi A. – Smith, Ken R. 2014: Occupation and fertility on the frontier: Evidence from the state of Utah. *Demographic Research* (30.) 29. 853–886.
- Németh Sándor 2014: *Bük és Csepreg összehasonlító településföldrajza*. PhD-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem.
- Öri Péter 2009: Demográfiai átmenetek a 20. században. A demográfiai viselkedés tér szerkezetének változásai a történeti Pest megye területén, 1900–2001. *Demográfia* (52.) 1. 31–54.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején Nyugat-Dunántúlon. 1970-es retrospektív termékenységi adatok mikro-demográfiai elemzése. In: Öri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Skirbekk, Vegard 2008: Fertility trends by social status. *Demographic Research* (18.) 5. 145–180.
- Szél Tivadar 1930: *A házasságok termékenysége Budapesten*. (Budapest Főváros Statisztikai Közleményei 60/2.) Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle* (14.) 8. 667–693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In: Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Stephaneum, Budapest, 61–77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia* (2.) 1. 54–73.
- Tsuya, O. Noriko – Wang, Feng – Alter, George – Lee, James Z. 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction in Europe and Asia 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.

- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke 2010: *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven University Press, Leuven.
- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke – Miles, Andrew 2002: *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven University Press, Leuven.
- van Poppel, Frans – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – van Poppel, Frans (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 1–19.
- Vásáry, Ildikó 1989: The sin of Transdanubia: the one-child system in rural Hungary. *Continuity and Change* (4.) 3. 429–468.
- Vézina, Hélène – Gauvreau, Danielle – Gagnon, Alain 2014: Socioeconomic fertility differentials in a late transition setting: A micro-level analysis of the Saguenay region in Quebec. *Demographic Research* (30.) 38. 1097–1128.